

**РОСІЙСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ КІНЦЯ 50-х — ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ
XIX СТОЛІТТЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОГОЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРЕСИ)**

У перші десятиліття XIX ст. російське суспільство охопила своєрідна "україноманія", що породжувала образ України як краю патріархальної ідилії, колиць свободи та слов'янської чистоти. Українська мова й народна культура сприймалися складовою, надзвичайно мальовничою і яскравою частиною єдиної російської культури та викликали всезагальне захоплення.

Українська національна програма, сформована діячами Кирило-Мефодіївського братства, стала цілковитою несподіванкою для російської громадськості. Один із лідерів слов'янофілів Олексій Хом'яков у зв'язку з арештами братчиків у Києві писав: "На малоросіян, очевидно, нашло політичне безумство. Прикро й боляче бачити таке безглуздя і відсталість"¹. Різко негативно про діяльність кирило-мефодіївців висловлювався тодішній глава ліберальної інтелігенції Віссаріон Бєлінський².

На думку ряду дослідників, поява Кирило-Мефодіївського братства визначила поворот у російській громадській думці від романтичного українофільства до заперечення будь-яких проявів української окремішності, засвідчила неможливість примирення російської та української ідентичності³.

Як поставилось російське суспільство до розвитку українського культурно-освітнього руху у другій половині 50-х — на початку 60-х років XIX ст.? Чи мав рацію Михайло Драгоманов, коли покладав відповідальність за Валуєвський циркуляр не тільки на уряд, але і на російську громадськість?⁴ Відповідь на ці питання дають тогочасні російські громадсько-культурні та політичні видання різного ідейного спрямування — "Современник", "Русская беседа", "День", "Русский вестник", "Современная летопись" та деякі інші.

Однією з головних тем, що широко обговорювалась московською та петербурзькою журналістикою, була проблема статусу української (за тодішньою термінологією — "малорусской") мови і літератури та перспектива їхнього розвитку. З лівого краю політичного спектру Росії діяв, часто на межі дозволеного, журнал "Современник" з такими провідними авторами, як Микола Чернишевський та Микола Добролюбов. Журнал виступав прихильником радикальних соціальних перетворень, захисником багатомільйонних селянських мас і тому вбачав в українському питанні насамперед соціальний аспект. Як зразки народної, селянської культури високо оцінювалися публікації з українського фольклору та історії⁵, творчість Тараса Шевченка і Марка Вовчка⁶. Визнаючи культурну та мовну окремішність українців, автори

¹ Хомяков А. П. — Самарину Ю. Ф. // Русский архив. Москва, 1879. Кн. 3. С. 327-328.

² Бєлінський В. Г. — Анненкову П. В. // Бєлінський В. Г. Полн. собр. соч. Москва, 1956; Т. 12. С. 440. Про ставлення В. Бєлінського до українського питання див.: Драгоманов М. П. Письмо В. Г. Бєлінського к Н. В. Гоголю. Предисловие // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. Париж, 1906. Т. 2. С. 231-251; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ, 1993. С. 336-337, 340-345.

³ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 - 1850. Edmonton, 1985. P. 252; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. Київ, 1996. С. 41.

⁴ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. Париж, 1905. Т. 1. С. 106.

⁵ Добролюбов Н. А. Южно-русские песни // Современник. Санкт-Петербург, 1858. Кн. 9. С. 70-76; Елисеєв Т. Б. Хмельницький. Сочинение Н. Костомарова // Современник. 1859. Кн. 12. С. 161-214.

⁶ Добролюбов Н. Украинские народные рассказы Марка Вовчка. Перевод И. С. Тургенева //

"Современника" в той же час відкидали намагання українців підняти українську мову до наукового рівня, а українську літературу поставити на один рівень з іншими слов'янськими літературами, в тому числі і російською. У рецензії на "Кобзар" 1860 р. М.Добролюбов не випадково підкреслював значення Т.Шевченка лише як "народного поета", оскільки не вірив у можливість появи мовою народу, якою писав Т.Шевченко, творів такого рівня, як "Євгеній Онегін", "Герой нашого часу", наукових та філософських статей⁷. У рецензії на альманах Пантелеймона Куліша "Хата" інший критик, Олександр Пипін, відкидав намагання українських діячів надати "малоросійській літературі, окрім її важливості для самого народу, і загальнолюдське значення"⁸.

Дещо інакше дивився на перспективи української літератури М.Чернишевський. З нагоди виходу у Петербурзі в 1861 р. першого українського культурно-громадського часопису "Основа" він писав на сторінках "Современника": "Тепер вже ніхто з нас не може говорити про малоросійську літературу без поваги і співчуття... Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література... не потребує будь-чийої ласки... Немає жодних підстав сумніватись, що рано чи пізно з'являться малоросійською мовою всілякі книжки... не лише вірші та повісті, а також наукові трактати"⁹. На підтримку української мови як єдиної літературної для українців Росії та Австрії висловився М.Чернишевський і у своїй резонансній статті "Национальная бестактность"¹⁰. Однак це не завадило йому через деякий час під псевдонімом "Ефіоп" умістити в "Современнике" фейлетон, зневажливі висловлювання якого щодо "Основи" змусили редакцію українського журналу протестувати проти зверхності і "журнального панства" "Современника"¹¹.

Ще з 30—40-х років XIX ст. українська тема займала вагоме місце в ідеологічних шуканнях російських слов'янофілів. На їх думку, зокрема, розвиток літератури українською мовою, багатство і красу якої вони визнавали, зміг би влити нові життєві сили в "общерусскую" літературу та мову. "Нехай народ український розвиває свою духовну самобутність зі всією народною оригінальністю її прагнень", — писав у 50-х роках один з лідерів слов'янофілства Юрій Самарін¹².

У журналі слов'янофілського спрямування "Русская беседа", що почав виходити 1856 р. під редакцією О.Хом'якова, розгорнулася дискусія між відомими вченими та громадськими діячами Михайлом Максимовичем і Михайлом Погодіним щодо походження української мови. Заперечуючи теорію М.Погодіна про виникнення української мови в XIV ст. в Прикарпатті, М.Максимович відстоював думку про її зародження в часи Київської Русі¹³. Участь професора Харківського університету

Современник. 1859. Кн. 5. С. 103-113; *Его же*. Кобзарь Тараса Шевченка // Современник. 1860. Кн. 3. С. 99-115; *Его же*. Черты для характеристики русского простонародья. Рассказы из народного русского быта Марка Вовчка // Современник. 1860. Кн. 9. С. 27-88.

⁷ Добролюбов Н. Кобзарь Тараса Шевченка // Современник. 1860. Кн. 3. С. 99. Інакше дивився на значення творчості українського поета рецензент "Отечественных записок", який писав, що "Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд із Міцкевичем та Пушкініним" (Кобзарь Тараса Шевченка // Отечественные записки. Санкт-Петербург, 1860. Кн. 3. С. 44).

⁸ Пыпин А.Н. Кулиш П. Хата // Современник. 1860. Кн. 3. С. 116. Згодом у своїх фундаментальних дослідженнях ("История славянских литератур", "История русской этнографии" та низці статей) він відстоював самостійне значення української літератури.

⁹ Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания ("Основа", "Время") // Современник. 1861. Кн. 1. С. 66-67.

¹⁰ Чернышевский Н.Г. Национальная бестактность // Современник. 1861. Кн. 7. С. 3.

¹¹ Кулиш П. Всегда ли верно свистят в "Современнике"? // Основа. Санкт-Петербург, 1862. Кн. 2. С. 101-106.

¹² Самарин Ю. Ф. — кн. Мещерскому И.А. // Русский архив. 1877. Кн. 2. С. 232.

¹³ Максимович М.А. Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. Москва, 1856.

Петра Лавровського в цій дискусії¹⁴ змусила М.Максимовича знову виступити на захист давньоруського походження української мови¹⁵.

Саме на сторінках "Русской беседы" з'явився російською мовою історичний роман П.Куліша "Чорна Рада"¹⁶. У післямові до твору автор, вказуючи на певний спротив російського суспільства, відстоював право українців на власну літературу та мову. Зокрема, він з гіркотою писав: "Нам дуже доброзичливо радять залишити розробку малоросійської мови засобом художніх творів; нам пояснюють зовсім не для жартів, що це навіть не мова, а таке ж наріччя, як новгородське, владимирське тощо; нам, нарешті, доводять незаперечними фактами, що малоросіяни, приєднуючись до письменників великоросійських, мають більш широке коло читачів"¹⁷.

З появою "Основи" українські діячі отримали можливість пропагувати та відстоювати право багатомільйонного народу на власну літературу й мову. Така позиція не влаштувала слов'янофільські кола з їхньою теорією "общерусской" культури. З погано прихованою неприязню "вітав" вихід "Основи" російський славист Володимир Ламанський на сторінках нового слов'янофільського видання — щотижневої газети "День", редагованої Іваном Аксаковим. Відповідаючи на статтю М.Чернишевського "Национальная бестактность", він безапеляційно стверджував, що "думка про можливість особливості малоросійської літератури видається нам найбільшою дурницею"¹⁸. В.Ламанський застерігав "Основу" від "помилкових" уявлень про українську мову і був переконаний, що з часом українські діячі "прийдуть до ясного усвідомлення необхідності прийняття нашої російської мови мовою школи, науки і освіченості"¹⁹. На підтримку В.Ламанського висловився і редактор "Дня". Він стверджував, що бажає "найповнішого процвітання "Основи" і найповнішої безперешкод свободи розвитку малоросійської літератури", але лише для того, щоб "наші гарячі малороси-літератори переконалися на досвіді самі, чи можливо створити окрему малоросійську словесність"²⁰.

З деяким запізненням "Основа" відповіла "Дню" блискучою статтею молодого українського вченого Павла Житецького, де позиція слов'янофільського видання щодо української мови була названа "легковажним вироком", у якому "крайня неповага до народу вульгарно поєднується з панським нерозумінням його сил, природності самостійного розвитку"²¹. На думку П.Житецького, український народ сам вирішить долю своєї мови та літератури і йому не потрібно нав'язувати російську мову й культуру, бо це означатиме "примножувати до безконечності масу тих розумових калік, яких і

Кн. 3. С. 78-139; *Погодин М.П.* Ответ на филологические письма М.А.Максимовича // Русская беседа. Кн. 4. С. 124-141; *Максимович М.А.* Ответное письмо М.П.Погодину // Русская беседа. 1857. Кн. 2. С. 80-104; *Погодин М.П.* Ответ Максимовичу М.А. // Русская беседа. Кн. 3. С. 97-107; *Максимович М.А.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыева (Письмо к М.П.Погодину) // Русская беседа. Кн. 4. С. 22-35.

¹⁴ *Лавровский П.* Ответ на письма г.Максимовича г.Погодину о наречии малороссийском // Основа. 1861. Кн. 8. С. 14-40; *Его же.* По вопросу о южном русском языке // Основа. 1861. Кн. 11-12. С. 72-83.

¹⁵ *Максимович М.А.* Новые письма к М.П.Погодину. О старобытности малороссийского наречия // День. Москва, 1863. № 8, 10, 15, 16.

¹⁶ *Кулиш П.* Черная Рада. Хроника 1663 // Русская беседа. 1857. Кн. 2. С. 1-108; Кн. 3. С. 1-122.

¹⁷ *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к "Черной Раде" // Русская беседа. Кн. 3. С. 141-142.

¹⁸ *Ламанский В.* Русский патриотизм // День. 1861. № 2. С. 18 (у редакційній примітці до цієї статті було чітко окреслено призначення української мови в майбутньому — для "домашнього вжитку").

¹⁹ Там же.

²⁰ День. 1861. № 7. С. 18.

²¹ *Житецкий П.* Русский патриотизм. Ответ "Дню" // Основа. 1862. Кн. 3. С. 6.

без того доволі в Малоросії і які складають її хворий бік, її руйнуюче начало"²². Саме такий "розумовий каліка", якийсь Г.Соковенко, і став опонентом "Основи". На сторінках "Дня" з'явилась його стаття, де він намагався довести "всю безпідставність панів малоросів-утопістів мати свою окрему літературу". Редакція газети заявила про "приватний погляд малороса" і про своє ухилення від "домашньої суперечки між своїми"²³. Стаття Г.Соковенка, наповнена іронією та глумом над українською мовою, викликала обурення "Основи". П.Куліш звинуватив редакцію "Дня" у панславизмі та антиукраїнських настроях. Він звертав увагу на зближення позицій "Дня" і "Русского вестника" стосовно української літератури²⁴.

"Русский вестник", "Современная летопись" (з 1861 р. виходила як самостійний додаток до "Русского вестника") і "Московские ведомости", редактором яких був Михайло Катков, неприховано вороже поставились до українського руху. Відповідно до великодержавницької ідеології М.Каткова українська мова була штучним і шкідливим витвором, а культурно-національні прагнення українців небезпечними. Саме вони, на його думку, ставили під сумнів єдність не лише російського народу, до якого він відносив росіян, українців та білорусів, а й існування Російської імперії. Першою з перелічених видаць проти української мови як літературної виступила "Современная летопись", назвавши українських письменників такими, що лише "викривляють всі відтінки і тони народної говірки"²⁵. Гостра відповідь "Основи"²⁶ змусила редакцію "Русского вестника" виступити з роз'ясненнями. У великій редакційній статті, декларуючи прихильне ставлення до "Основи" та української мови, М.Катков водночас іронічно зазначав: "Ми думали, що на світі існує тільки одна російська мова і що вона не є виключна приналежність якоїсь частини Росії чи якоїсь вітки російського народу, південної чи північної, великої чи малої"²⁷. У пошуках обґрунтування неможливості виникнення літературної мови з "малорусского наречия", сформованого, на думку автора, під сильним польським впливом, він звернувся до досвіду європейських країн. При цьому М.Катков користувався такими псевдонауковими аргументами як, наприклад: "Той німець, який захотів би тепер внести літературне життя в нижньо-німецьку мову, виглядав би диваком й ексцентриком"²⁸.

Відповідно сприймалися більшістю російського освіченого суспільства київські "хлопомани" — В.Антонович, П.Чубинський, Є.Синьогуб, І.Нечипоренко та інші, які виступили на сторінках "Современной летописи" з відкритим роз'ясненням своєї програми і діяльності. Вони відкинули звинувачення у співчутті революційним ідеям, підбурюванні селянства та в політичному сепаратизмі²⁹. Водночас автори листа (всього 21 підпис) заявляли: "Якщо під словом сепаратизм розуміють бажання розвивати південно-руську мову і південно-руську літературу, то це бажання ми дійсно маємо"³⁰. Київські українофіли прагнули отримати відповідь на питання: чому з усіх слов'янських народів лише українці Росії не мають підтримки і співчуття з боку

²² Там же. С. 21.

²³ Соковенко Г. О степени самостоятельности малорусской литературы // День. 1862. № 23.

²⁴ Куліш П. Ответ московскому "Дню" на помещенную в № 23 статейку г. Соковенко "О степени самостоятельности малороссийского языка" // Основа. 1862. Кн. 3. С. 36, 40.

²⁵ Современная летопись. Москва, 1861. № 4. С. 13.

²⁶ Ответ "Современной летописи" // Основа. 1861. Кн. 2. С. 259.

²⁷ Катков М. Наш язык и что такое свистуны // Русский вестник. Москва, 1861. Кн. 3. С. 2.

²⁸ Там же. С. 11.

²⁹ Звинувачення українських діячів у сепаратизмі вперше прозвучало зі сторінок журналу "Сион" (Сион. Одесса, 1861. Кн. 10): "Основа" відгукнулася на цю публікацію статтю П.Куліша, в якій він досить різко поставив на місце нових "захисників Вітчизни" (Основа. 1861. Кн. 9. С. 135-138).

³⁰ Отзыв из Киева // Современная летопись. 1862. № 46. С. 4-5.

російської громадськості у своїх намірах розвивати рідну мову та літературу?

Відповідь не забарилася. З великою статтею, яку можна вважати своєрідним маніфестом антиукраїнізму, на сторінках "Русского вестника" виступив А.Іванов³¹. У діяльності українофілів він побачив "прагнення до відокремлення південної частини російського народу", оскільки "сепаратизм національний, якого вони відкрито бажають, з часом веде до сепаратизму державного"³². Хоч витоки цього сепаратизму А.Іванов пов'язував з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, але успіхові українського руху посприяти, на його думку, насамперед "Кобзар" Т.Шевченка та вихід "Основи"³³. Однак національно-сепаратистські цілі автор знаходив у намаганнях українофілів не лише "витворити в Малоросії особливу літературу", а й запровадити навчання українською мовою в початкових школах³⁴. "Ми вважаємо однозначно шкідливим навчання народу місцевою мовою", — писав А.Іванов³⁵. Не дивно, що в українофілах він побачив "ворогів освіти, поборників безкультура, ворогів всього російського народу і особливо тієї частини його, на користь якої вони ніби-то працюють"³⁶. Отже, у трактуванні А.Іванова український рух являв серйозну загрозу для імперії. Тому досить однозначною могла бути відповідь на запитання автора статті: "Чи повинен уряд переслідувати викладання малоросійською мовою і чи повинен він забороняти українофілам висловлювати свої переконання?"³⁷

Про небезпеку українського руху царський уряд попереджали і анонімні листи, що надходили в III відділення. В одному з них читаємо: "З праху Шевченка зродилася ціла банда завзятіших сепаратистів і ненависників Росії: тепер гніздо їх у Києві, але декотрі з них склали групу навколо "Основи", де від кожної статті тхне революцією і відділенням Малоросії"³⁸.

Свою частку в боротьбу з українським рухом внесли ряд періодичних видань, що виходили в Києві. Часом брутальний характер носили публікації, наприклад, "Вестника Юго-Западной и Западной России", який претендував на об'єктивний та науковий підхід у вивченні краю³⁹. До антиукраїнської істерії долучились також люди, які називали себе "малоросами", але в своєму "русском патриотизме" йшли далі московських шовіністів. Так, професор філософії та педагогіки Київського університету С.Гогоцький у 1863 р. стверджував, що єдиною умовою "міцною розвитку і добробуту всієї Південно-Західної Росії є гармонійне об'єднання її зі всією російською землею однією мовою і в нероздільному зв'язку з нею... Від заміни російських навчальних книг якимись малоросійськими не можна було б чекати нічого, окрім найшкідливіших наслідків"⁴⁰. Вчитель з Ніжина І.Кулжинський того ж року опублікував брошуру, в якій українська мова була названа "аномалією, що потребує виправлення засобами чистої російської мови"; "зіпсованою мовою", яку українофіли насильно хотіли би зробити

³¹ Відомо, що А.Іванов працював якийсь час у Києві, зокрема, був добре обізнаний з діяльністю недільних шкіл для дорослих. З гордістю він пише про те, що за його "сприяння" була закрита щоденна українська школа в Києві у березні 1862 р. (Іванов А.А. О малорусском литературном языке и об обучении на нем // Русский вестник. 1863. Кн. 5. С. 261-263).

³² Там же. С. 246.

³³ Там же. С. 244.

³⁴ Ще з 1861 р. на сторінках "Основи" М.Костомаров обстоював думку про видання підручників українською мовою для народних шкіл. У 1862 р. журнал започаткував кампанію збору коштів для видання навчальної літератури українською мовою для народу.

³⁵ Іванов А.А. О малорусском литературном языке и об обучении на нем. С. 255, 264.

³⁶ Там же. С. 254.

³⁷ Там же. С. 264.

³⁸ Цит. за: Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989-1990. С. 61-62.

³⁹ Красномовно називалась рецензія М.Костомарова на перший том журналу: Историческая неправда и западно-российский патриотизм // Основа. 1862. Кн. 7. С. 1-13.

⁴⁰ Гогоцький С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России? Киев, 1863. С. 10, 30.

літературною⁴¹.

Саме посилаючись на думку "більшості малоросів", 20 червня 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії П.Валуєв підписав циркуляр, який забороняв публікацію українською мовою шкільних та релігійних видань⁴². Як вважають деякі дослідники, указ був превентивним ударом по українському рухові, спрямованим на те, аби перешкодити йому перетворитися з вузького кола інтелектуалів на масове явище, і засвідчував своєрідну політичну далекоглядність російського уряду⁴³.

Отже, аналіз публікацій низки періодичних видань дозволяє говорити про відповідальність російської журналістики за формування негативної громадської думки щодо українського культурницького руху кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. Безумовно, що досліджено лише її невеликий сегмент, але тут доречно буде нагадати слова М. Драгоманова, який писав: "Незнання того, що таке Україна та її інтереси, чого і як хочуть українці, і разом з тим сміливість у вирішенні українських питань й рішучість вироків... складає характеристичну особливість майже всіх великоросійських діячів, навіть найкращих"⁴⁴.

⁴¹ Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. Киев, 1863. С. 20, 24.

⁴² Сборник распоряжений по делам печати (с 1863 по 1 сентября 1865 г.). Санкт-Петербург, 1865. С. 9-11. Текст циркуляра П.Валуева переконує в тому, що український рух розглядався офіційними та опозиційними колами Росії як складовий елемент російсько-польських взаємин. Однак вплив польського фактора на ухвалу Валуєвського циркуляра вимагає окремого дослідження.

⁴³ Saunders D. The russian impact on ukrainian culture: 1847-1905 // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22-28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Львів, 1994. Ч. 1. С. 144; Грицак Я. Нарис історії України... С. 67. В той же час російський історик О.Міллер, пояснюючи причини невдачі русифікаційних процесів в Україні, наголошує саме на неефективності і обмеженості русифікаторських зусиль царського уряду (Міллер А. Россия и русификация Украины в XIX в. // Россия—Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 149).

⁴⁴ Драгоманов М.П. Письмо В.Г.Белинского к Н.В.Гоголю. Предисловие. С. 244.